

EEN MANIER VAN LEVEN

Peter Bieri

Een manier van leven

*Over de vele vormen van
menselijke waardigheid*

Vertaling Hans Driessen

De vertaler ontving voor deze vertaling een werkbeurs
van het Nederlands Letterenfonds

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

Oorspronkelijke titel *Eine Art zu leben. Über die Vielfalt
menschlicher Würde*. Carl Hanser Verlag

© Peter Bieri 2013

© Nederlandse vertaling Hans Driessen /

Uitgeverij Wereldbibliotheek 2015

Alle rechten voorbehouden

Omslagontwerp Jan Martin Wilschut

Illustratie omslag Lies Van Gasse

NUR 734

ISBN 978 90 284 2605 4

www.wereldbibliotheek.nl

Inhoud

- Inleiding. Waardigheid als levensvorm 11
- 1 Waardigheid als zelfstandigheid 19
Een subject zijn 20 *Een doel op zichzelf zijn* 23
Slachthuizen 28 *En als het vrijwillig gebeurt?* 29
Vernedering als teken van onmacht 33 *Vlucht in de innerlijke vesting* 35 *Rechten hebben* 37 *Bevoegd worden* 38
Zorgzame bevoegding 43 *Respect voor het vreemde en engagement* 48 *Afhankelijkheid: verzoeken en bedelen* 54
Bedelen om gevoelens 63 *Innerlijke zelfstandigheid: denken* 66 *Innerlijke zelfstandigheid: willen en beslissen* 70
Innerlijke zelfstandigheid: affecten 73 *Innerlijke zelfstandigheid: zelfbeeld en censuur* 75 *Vernedering door horigheid* 77 *Zelfstandigheid door zelfkennis* 80
Een therapie nodig hebben 82 *Waardigheid door werk* 85
Geld 89
- 2 Waardigheid als ontmoeting 94
Als subjecten elkaar ontmoeten 94 *Engagement en distantiëring* 97 *Erkenning* 103 *Gelijke rechten* 106
Tentoonstellen 108 *Lustobjecten* 112 *Ware mens* 113
Geringschatten 114 *Praat met mij!* 116 *Uitlachen* 116
Niet mogen begrijpen 119 *Manipuleren* 125 *Misleiden* 127
Verleiden 132 *Overweldigen* 137 *Met een therapeut werken* 141 *Geen medelijden, alsjeblieft!* 146

*Als zelfstandige personen elkaar ontmoeten 149 De ander
een open toekomst laten 151 Afscheid in waardigheid 153*

- 3 *Waardigheid als respect voor intimiteit 156
De dubbele behoefte aan intimiteit 157 De blik van de
anderen gewaarworden 158 Wat is een onvolkomenheid? 159
De logica van de schaamte 163 Beschaming als
vernedering 168 Waardigheid als overwonnen schaamte 171
De intieme ruimte 176 Het binnenste domein 179
Waardevolle openbaringen 185 Openbaringen zonder
waardigheid 189 Gedeelde intimiteit 193 Verraden
intimiteit als verloren waardigheid 196 Een uitdaging:
intimiteit als gebrek aan moed 206*

- 4 *Waardigheid als waarachtigheid 213
Anderen beliegen 215 Zichzelf beliegen 218 Oprechtheid en
de grenzen ervan 220 De dingen bij hun naam noemen 228
Zijn gezicht bewaren 232 Geklets in de ruimte 235*

- 5 *Waardigheid als zelfrespect 241
Waardigheid door middel van grenzen 241
Verschuivende zelfbeelden 246 Verwoest zelfrespect 249
Opgeofferd zelfrespect 252 Gescheurd zelfrespect 256
Verantwoordelijkheid voor jezelf 259*

- 6 *Waardigheid als morele integriteit 265
Zelfstandige moraal 265 Morele waardigheid 269
Waardigheid in schuld en vergeving 274 Straf: ontwikkeling
in plaats van vernietiging 283 Absolute morele grenzen? 294*

- 7 Waardigheid als zintuig voor wat belangrijk is 309
Zin in een leven 309 *De eigen stem* 312 *Gelijkmoedigheid
als zin voor proporties* 318 *Vanuit het einde gezien* 327
- 8 Waardigheid als erkenning van de eindigheid 330
Als anderen zich verliezen 330 *Uitbraak* 334 *Jezelf verliezen:
opstandigheid* 335 *Zichzelf kwijtraken: aanvaarde reis naar
de nacht* 342 *Sterven* 345 *Laten sterven* 349 *Een einde aan
het leven maken* 356 *Tegenover een dode* 370
- Literatuur 375

A dignidade não é uma coisa, mas muitas. O que importa é compreender como, na vida de um ser humano, estas muitas coisas se relacionam entre si. Se uma pessoa tenta dizer o que dela julga perceber, torna-se, involuntariamente, alguém que traça um extenso mapa da existência humana. A falta de modéstia que isto implica é inevitável, e portanto, assim espero, pode ser perdoadada.

Pedro Vasco de Almeida Prado
Sobre o que é importante
Lisboa, 1901

Waardigheid is niet een enkele zaak, maar vele. Het komt erop aan te begrijpen hoe deze vele zaken in het leven van een mens samenhangen. Als iemand probeert te zeggen wat hij daarvan meent te begrijpen, wordt hij, zonder het bedoeld te hebben, iemand die een uitvoerige landkaart van de menselijke existentie tekent. De onbescheidenheid die dit inhoudt, is onvermijdelijk en daarom, hoop ik, vergeeflijk.

Pedro Vasco de Almeida Prado
Over wat belangrijk is
Lissabon 1901

Inleiding – Waardigheid als levensvorm

Filosofie zoals ik haar opvat is de poging het licht van de begrippen te laten schijnen op belangrijke ervaringen van het menselijk leven. Om over deze ervaringen te kunnen nadenken en spreken, hebben we begrippen bedacht die ons onder normale omstandigheden als iets vanzelfsprekends ter beschikking staan. Maar soms komt het voor dat we preciezer willen weten waarover we het eigenlijk hebben, omdat iets belangrijks op het spel staat, zowel wat betreft het begrijpen als het handelen. Als we dan een stap achter ons alledaagse taalgebruik terug zetten en ons concentreren op het begrip, stellen we verward vast dat ons helemaal niet duidelijk was wat we al die tijd hebben beweerd. Het begrip komt ons ineens vreemd en raadselachtig voor.

Zo kan het ons vergaan met het begrip *waardigheid*. De waardigheid van de mens is iets belangrijks en iets wat niet aangetast mag worden. Maar wat houdt het eigenlijk in? Wat is het precies? Wanneer we proberen hier helderheid in te krijgen kunnen we twee verschillende gedachtewegen bewandelen. De ene is de weg waarop we waardigheid opvatten als een eigenschap van mensen – iets wat ze bezitten op grond van het feit dat ze mensen zijn. Het is dan zaak het hoe en wat van deze eigenschap te begrijpen. We zullen niet geneigd zijn haar op te vatten als een natuurlijke, fysieke eigenschap, maar eerder als een buitengewoon soort eigenschap die het karakter heeft van een recht, het recht op een bepaalde manier gerespecteerd en behandeld te worden. We vatten het op als een recht dat ieder

mens in zich heeft, dat hij met zich meedraagt en dat je hem niet kunt afnemen, om het even welke verschrikkelijke dingen je hem ook aandoet. Er zijn varianten van dit recht, waarbij wordt geprobeerd het te herleiden tot onze relatie met God als onze Schepper, en het vanuit deze betrekking begrijpelijk te maken.

In dit boek bewandel ik een andere weg en neem ik een ander standpunt in. De waardigheid van de mens zoals ik die hier begrijp en behandel, is een bepaalde manier om een menselijk leven te leven. Het is een patroon van denken, beleven en handelen. Om deze vorm van waardigheid te begrijpen moeten we ons dit patroon voor de geest halen en het in gedachten natekenen. Daarvoor heb je geen metafysische kijk op de wereld nodig. Wat je nodig hebt is een wakkere en nauwkeurige blik op de rijke scala van ervaringen die we met het begrip waardigheid proberen te vangen. Het gaat erom al deze ervaringen in al hun details te begrijpen en je af te vragen hoe ze met elkaar samenhangen. Het gaat erom de intuïtieve inhoud van de ervaring van waardigheid uitputtend te beschrijven.

In de levensvorm van de waardigheid kun je drie dimensies onderscheiden. Ten eerste de manier waarop ik door andere mensen behandeld word. Ik kan zodanig door ze behandeld worden dat mijn waardigheid intact blijft, en ze kunnen me zodanig behandelen dat mijn waardigheid vernietigd wordt. Hier is waardigheid dus iets waarover anderen beslissen. Om me deze dimensie voor de geest te halen heb ik me de volgende vraag gesteld. Wat kun je iemand allemaal afnemen als je zijn waardigheid wilt vernietigen? Of: wat kun je iemand in geen geval afnemen, wil je zijn waardigheid beschermen? Op deze manier krijgen we een overzicht over de vele facetten van waardigheid voor zover die van anderen afhangt, en kunnen we voor onszelf duidelijk maken hoe deze facetten met elkaar verknoopt zijn.

De tweede dimensie heeft opnieuw te maken met de andere

mensen met wie ik samenleef. Maar dit keer gaat het er niet om hoe ze mij behandelen. Het gaat erom hoe ik hén behandel, en ruimer opgevat, in wat voor relatie ik tot ze sta, wat voor een instelling ik tegenover ze heb. Het gaat erom hoe zij, van mij uit bekeken, in mijn leven voorkomen. Nu is waardigheid iets waarover niet anderen beslissen. Dat doe ik zelf. De centrale vraag luidt: welk patroon van beleven en handelen in relatie tot anderen leidt tot de ervaring dat ik mijn waardigheid behoud, en door welk beleven en handelen verspeel ik haar? In de eerste dimensie ligt de verantwoordelijkheid voor mijn waardigheid bij de anderen: het is hún handelen dat mijn waardigheid intact houdt of vernietigt. In deze tweede dimensie ligt de verantwoordelijkheid uitsluitend en alleen bij mijzelf: ikzelf heb het in de hand of ik erin slaag een leven in waardigheid te leiden of niet.

Ook in de derde dimensie beslis ik zelf over mijn waardigheid. Het gaat om de manier waarop ik tegenover mezelf sta. De vraag die ik me moet stellen luidt als volgt: welke manier om naar mezelf te kijken, mezelf te beoordelen en te behandelen, geeft me de ervaring van waardigheid? En wanneer heb ik het gevoel dat ik mijn waardigheid verspeel door de manier waarop ik me tegenover mezelf gedraag?

Hoe behandelen de anderen mij? Hoe sta ik tegenover de anderen? Hoe sta ik tegenover mezelf? Drie vragen, drie dimensies van ervaring en drie dimensies van analyse. Ze komen allemaal samen in het begrip waardigheid. Dit geeft het begrip zijn bijzondere intensiteit en zijn bijzondere importantie. De drie dimensies laten zich op het niveau van de gedachten duidelijk van elkaar scheiden. In onze ervaringen van intact gebleven, beschadigde of verspeelde waardigheid grijpen ze in elkaar. Ervaringen waarbij onze waardigheid op het spel staat, bezitten vaak deze bijzondere complexiteit: de manier waarop we tegenover onszelf staan bepaalt onze instelling tegenover de anderen, en deze samenhang bepaalt vervolgens de manier waarop en

de mate waarin de anderen kunnen beslissen over onze waardigheid. Waardigheid is een ervaring met tal van lagen. Soms overlappen die lagen elkaar, waardoor ze moeilijk van elkaar te onderscheiden zijn. Het is de taak van een begripsverduidelijking ze als verschillende ervaringen zichtbaar te maken.

Het verlies van onze waardigheid ervaren we als een ongeluk, in de zin van een onvolkomenheid. Maar wel een heel ernstige, niet een waaraan we gewend raken en die we innerlijk op afstand kunnen houden. Net als de onvolkomenheid van een grote, niet te delgen schuld is de ervaring van verlies van menselijke waardigheid een onvolkomenheid die kan leiden tot levensmoetheid en doodsgedachten. We hebben iets van ons leven verloren zonder hetwelk dit leven niet meer waard lijkt geleefd te worden. Het verlies werpt een schaduw over het leven, die het zo donker maakt dat we het leven helemaal niet meer kunnen leven: we kunnen het alleen nog uitzitten. We voelen dat we daarmee niet verder kunnen leven. In dit boek heb ik geprobeerd erachter te komen wat dit kostbare goed, menselijke waardigheid, inhoudt, en wat de onvolkomenheid van het verlies ervan zo bedreigend maakt.

Ik ben niet op zoek gegaan naar een definitie van het begrip menselijke waardigheid, aan welke voorwaarden of omstandigheden moet worden voldaan, wil iemand zijn waardigheid behouden of verliezen. Dit is niet wat we willen weten. Dit is niet de zorgvuldigheid en transparantie die we zoeken. Wat we in het bijzonder willen begrijpen en inzichtelijk maken is hoe het gesteld is met het vlechtwerk van ervaringen dat we in verband brengen met het begrip waardigheid. Daarbij heb ik veel gehad aan een vraag die me des te dringender leek naarmate ik langer bezig was met het verzamelen van ervaringen. Die vraag luidt: waarom hebben we de levensvorm van de waardigheid bedacht? Waarop is die vraag een antwoord? De gedachte die daar gaandeweg uit voortkwam, was dat ons leven als denkende, belevende en handelende wezens broos

en steeds in gevaar is, zowel van binnenuit als van buitenaf. De levensvorm van de waardigheid is de poging dit gevaar in toom te houden. Het is zaak ons in ons voortdurend bedreigde leven zelfbewust staande te houden. Het komt erop aan je niet alleen te laten meesleuren door dingen die je overkomen, maar er met een zekere houding het hoofd aan te bieden, een houding die uitdrukt: ik neem de uitdaging aan. De levensvorm van de waardigheid is dan ook niet zomaar een levensvorm, maar het existentiële antwoord op de existentiële ervaring van de bedreiging.

Zo is het schrijven van dit boek een zoektocht geworden naar de aard van het leven als geheel en gaat het in op de vragen: wat is dat eigenlijk voor een leven dat wij als mensen moeten leven? Wat houden zijn eisen in? En hoe kunnen we daar het beste aan voldoen? Soms werd ik bij de beantwoording geholpen door de metafoor van het evenwicht. Tal van pogingen bedreigingen te trotseren voelen aan als pogingen in een moeilijk krachtenveld het evenwicht te bewaren. Het verliezen en herwinnen van waardigheid heeft iets van verloren en herwonnen evenwicht. Definitief verloren waardigheid is als een verloren evenwicht dat niet meer te herstellen is. Om waardigheid te herwinnen of te behouden is dit bijzondere evenwicht onontbeerlijk. Ontbrak het ons, dan zouden we met onze gedachten geen vat krijgen op iets belangrijks in onze ervaring en het evenmin ter sprake kunnen brengen. Het zou zijn alsof we midden in het gezichtsveld van onze gedachten een blinde vlek hadden.

De levensvorm van de waardigheid is niet uit één stuk. Er zitten breuklijnen en sprongen in, onduidelijkheden en inconsequenties. Je hoeft deze onvolkomenheden niet weg te poetsen of recht te breien om de waardigheid van de mens te begrijpen. Wel moet je ze erkennen om ze in hun onoverzichtelijke logica te kunnen ophelderen. Ook afzonderlijke ervaringen van waardigheid zijn niet altijd ondubbelzinnig en eenduidig. En er

kunnen conflicten bestaan tussen de diverse ervaringen, zodat het kan komen tot dilemma's van waardigheid. De afzonderlijke ervaringen zijn niet van kristallijne helderheid – geen belevenissen met glasheldere, scherpe contouren. De intuïtieve gevoelens over intact gehouden en kwijtgeraakte waardigheid zijn vaak onscherp en vervagen aan de randen, zoals aquarelkleuren vervloeien in het droge papier.

Ik had er geen behoefte aan een theorie van de waardigheid te presenteren. Ik heb zo mijn twijfels of we die zelfs maar nodig hebben. Ik wilde niemand voorschrijven hoe hij over deze belangrijke dimensie van zijn leven moet denken. Het was trouwens nooit mijn opzet mijn gelijk te halen. Het boek is geschreven op de toonhoogte van het gedachte-experiment. Ik wilde niet iets bewijzen maar wel iets zichtbaar en begrijpelijk maken. Het ging mij erom vertrouwde ervaringen voor de geest te halen. Deze wilde ik in al hun nuances zo nauwkeurig mogelijk ter sprake brengen. Daarvoor was het noodzakelijk te spreken over concrete mensen in concrete situaties, om in allerlaatste instantie te komen tot abstractere beschrijvingen. Je kunt daarbij makkelijk verdwalen en verstrikt raken in gedachtecronkels. Ik heb geprobeerd de lezer voortdurend hierop verdacht te laten zijn. En ook een ander soort kritische distantie is op tal van plaatsen in het boek aanwezig. Zijn we er zeker van, vraag ik me daar af, dat iets een echte ervaring is en niet slechts een woordspiegeling, een talige fata morgana? Iets wat we ons enkel aanpraten? Evenmin als een dwaallicht is de twijfel ooit volledig aan banden te leggen.

Zijn andere begripsanalyses dan de mijne denkbaar? Misschien in het kader van andere culturen? Het zou me verbazen als er een cultuur was die echt heel anders zou zijn, een waarin niets voorkwam van wat hier voorkomt, maar een serie compleet andere ervaringen. Maar wel zouden er varianten kunnen zijn: andere accenten, andere taxaties, ook andere combinaties van thema's die ik niet heb aangetroffen of over het hoofd heb

gezien, en bij sommige – door mij als gegeven opgevoerde – combinaties zou je vraagtekens kunnen zetten.

Dit boek is de weerslag van een gedachtestroom, die onvoltooid is gebleven en te allen tijde voortgezet zou kunnen worden. Als ik geluk heb, werkt deze openheid aanstekelijk op de lezer, die zijn eigen ervaringen en belevissen uit zijn geheugen opdiept en wat hij allemaal leest eraan afmeet. Mijn doel bij het componeren van dit boek was de lezer in mijn gedachten te betrekken en hem tot handlanger te maken in de hartstochtelijke poging duidelijkheid te verkrijgen. Ik hoop dat de lezer niet alleen door de gedachten zelf, maar ook door de melodie van dit nadenken meegesleept en verleid wordt.

‘Niets van wat ik gelezen heb, was echt nieuw voor mij. Veel heb ik herkend. Maar ik ben blij dat iemand het onder woorden heeft gebracht en het in zijn samenhang heeft opgeschreven. En ik ben ook blij dat hij niet verzwijgt hoeveel dingen aan de randen van de gedachten vaag en onzeker blijven.’

Als er lezers zijn die zoiets tegen mij zeggen, zou ik denken: ik heb het goed gedaan.

1 Waardigheid als zelfstandigheid

We willen zelf beschikken over ons leven. We willen zelf kunnen beslissen over wat we doen en laten. We willen niet afhankelijk zijn van de macht en de wil van anderen. We willen niet aangewezen zijn op anderen. We willen onafhankelijk en zelfstandig zijn. Al deze woorden beschrijven een elementaire behoefte – een behoefte die we niet kunnen wegdenken uit ons leven. Er mogen dan periodes zijn waarin deze behoefte doorkruist wordt, en die kunnen lang zijn. Maar de behoefte blijft. Ze is het innerlijke kompas van ons leven. Veel ervaringen die een mens met zijn waardigheid opdoet, vloeien voort uit deze behoefte. Toestanden van onzelfstandigheid, afhankelijkheid en machteloosheid zijn toestanden waarbij we het gevoel hebben dat onze waardigheid verloren gaat. Dan doen we alles om de afhankelijkheid en machteloosheid te overwinnen en de verloren zelfstandigheid terug te veroveren. Want we weten zeker dat de waardigheid daarin haar grondslag vindt.

Maar hoe eenvoudig en duidelijk de woorden ook klinken waarmee we deze zelfstandigheid toelichten en het belang ervan onderstrepen: de ervaring waarom het hier gaat, is allesbehalve eenvoudig en duidelijk. Bovendien is het geen eenvormige ervaring, geen ervaring uit één stuk. Zelfstandig zijn – dat kan heel veel en heel verschillende betekenissen hebben. Als we de idee van de menselijke waardigheid willen peilen door een beeld te schetsen van de levensvorm waarmee ze te maken heeft, moeten we ons een veelvoud van ervaringen voor de geest halen die achter de suggestieve woorden schuil-

gaan. We zijn niet alleen en we kunnen niet alles alleen doen. We zijn op allerlei manieren afhankelijk van anderen, en zij van ons. We zijn op hen aangewezen. Welke daarvan creëren natuurlijke menselijke relaties zonder welke we niet willen leven? En welke ervan beleven we als afhankelijkheid die onze waardigheid bedreigt?

Een subject zijn

Om tegen deze vraag opgewassen te zijn, hebben we een begripsgeschiedenis nodig die ons laat zien wat we voor wezens zijn, naar welke vorm van zelfstandigheid we streven en waarom die zo belangrijk voor ons is. Het moet een geschiedenis zijn van wat het betekent een *subject* te zijn. Welke vermogens leiden ertoe dat we ons als subjecten beleven – in tegenstelling tot objecten, voorwerpen, dingen of louter lichamen?

Ieder van ons is een *centrum van belevingen*. Dit is er op een of andere manier, het geeft ons op een bepaalde manier het gevoel een mens te zijn. Mensen zijn lichamelijke wezens met een innerlijk perspectief, een innerlijke wereld. Die heeft verscheidene dimensies. De eenvoudigste is die van het lichamelijke gewaarworden. Daaronder vallen het gevoel voor de positie en de bewegingen van het lichaam, maar ook de kenmerkende lichamelijke gewaarwordingen als begeerte, lust en pijn, warmte en kou, duizeligheid en afkeer, lichtheid en zwaarte. Vervolgens zijn er de ervaringen die we met behulp van de zintuigen opdoen: wat we zien, horen, ruiken, proeven en af-tasten. Een ander niveau van beleven vormen de gevoelens: bijvoorbeeld vreugde en angst, afgunst en jaloezie, of rouw en melancholie. Daarmee nauw verweven is het patroon van onze wensen: in wat we wensen komt tot uitdrukking wat we voelen. En onze wensen kunnen worden afgeleid uit wat we ons voorstellen: uit onze fantasie en onze dagdromen. Dit hele beleven